

ULTRASI I EKSTREMIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor:
Mirza Buljubašić

Atlantska inicijativa

ULTRASI I EKSTREMIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor

Mirza Buljubašić

Urednik

Nejra Veljan

Lektor

Viktorija Martinčević-Huseinčehajić

Izdavač

Atlantska Inicijativa

2025.

Norwegian Embassy

Sarajevo

Norveška ambasada u Bosni i Hercegovini (BIH) podržala je izradu ovog policy papira. Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora.

SADRŽAJ

1. UVOD 6

2. SUBKULTURA ULTRASA: ODANOST, ORGANIZACIJA I POLITIČKO ZNAČENJE 7

3. HISTORIJSKE PUTANJE OD JUGOSLAVIJE DO DANAS 10

4. ULTRASI I EKSTREMIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI 15

5. ZAKLJUČAK 28

6. PREPORUKE 29

IZVRŠNI SAŽETAK

Navijačka kultura u fudbalu u Bosni i Hercegovini nije ni politički neutralna ni jednolično ekstremistička. Navijačka kultura obuhvata i odanost klubu, prijateljstvo, rituale, spektakl, lokalni identitet i osjećaj zajedničke pripadnosti. Ipak, unutar dijelova ovog navijačkog okruženja pojedine frakcije i pojedinci koristili su organizacijske kapacitete navijačkih grupa za etnonacionalističke poruke, veličanje zločina, neonacističku simboliku, zastrašivanje, nasilje i, u nekim slučajevima, kriminalne aktivnosti.

Dokazi su najsnažniji za dokumentirane javne incidente, poput skandiranja, transparenata, grafita, napada i prijavljenih sukoba. Slabiji su za široke tvrdnje o cijelim grupama, trajnim kriminalnim strukturama, stranačkoj kontroli, regrutaciji ili odlasku u strane sukobe.

Najveći rizik za javne politike nastaje kada se spoje četiri uslova: isključujuća ideologija, organizovani kapacitet za nasilje, uključenost u kriminalne aktivnosti ili kriminalne mreže te politička zaštita ili olakšavanje djelovanja. Prisustvo i intenzitet ovih uslova razlikuju se među navijačkim grupama, a najveći rizik nastaje kada se više njih spoji i međusobno pojačava.

U radu se preporučuje stepenovani pristup utemeljen na poštivanju prava. Prioriteti uključuju bolje upravljanje stadionima, vezu s navijačima, dosljedno prikupljanje dokaza, transparentne sankcije, ciljane krivične istrage, podršku mladima, digitalnu pismenost, zakonite istrage na internetu, regionalnu saradnju i nezavisnu evaluaciju.

1. UVOD

Stadion Bijeli Brijeg u Mostaru više je od sportskog objekta. Otvoren je 1958. godine, tokom socijalističkog perioda koristio ga je FK Velež, a danas je domaći teren HŠK Zrinjski.[1] Njegovo poslijeratno značenje usko je povezano s teritorijalnom i institucionalnom podjelom Mostara, uključujući ratno izmještanje Veleža sa stadiona i kasniju upotrebu stadiona od strane Zrinjskog.[2] Stadion je ujedno mjesto pripadnosti i fudbalskog rituala. Međutim, transparenti, skandiranja i pozdravi povezali su dijelove kulture na tribinama s etnonacionalizmom, ustaškim naslijeđem i neonacističkom simbolikom.

FK Velež je tokom rata izmješten sa stadiona, dok je HŠK Zrinjski ponovo uspostavljen i kasnije je stadion postao njegov domaći teren. Spor oko stadiona i dalje je politički opterećen jer objedinjuje suprotstavljena sjećanja na grad, ratno izmještanje, teritorij i poslijeratnu pripadnost. Ova historija pomaže objasniti zašto utakmice između ovih klubova i navijački prikazi mogu nositi značenja koja nadilaze sport.

Navijačke grupe mogu pružiti prijateljstvo, strukturu, status, uzajamnu pomoć i snažan osjećaj pripadnosti. Sigurnosni rizik raste kada se ovi organizacijski kapaciteti ukrste s isključujućom ideologijom, organizovanim nasiljem, mogućnostima za kriminalno djelovanje ili političkom zaštitom.

Ovaj rad analizira kako se dijelovi subkulture ultrasa u Bosni i Hercegovini prepliću s etnonacionalizmom, neonacizmom, nasiljem, organizovanim kriminalom i političkim utjecajem. Razlikuje zakonito navijanje od huliganizma te od ideološkog ili kriminalnog djelovanja, procjenjuje snagu i ograničenja dostupnih dokaza i predlaže proporcionalne odgovore.

1 HŠK Zrinjski Mostar. Stadion HŠK Zrinjski. https://hskzrinjski.ba/en/stadion/ [pristupljeno 20. augusta 2024.]
2 Mills, R. (2010). Velež Mostar Football Club and the Demise of 'Brotherhood and Unity' in Yugoslavia, 1922 to 2009. Europe Asia Studies, 62(7), 1107-1133. https://doi.org/10.1080/09668136.2010.497018

2. SUBKULTURA ULTRASA: ODANOST, ORGANIZACIJA I POLITIČKO ZNAČENJE

2.1. Porijeklo i utjecaj

Ultras kultura pojavila se u Italiji tokom šezdesetih godina 20. stoljeća, a kasnije se proširila Evropom. Njene prepoznatljive karakteristike uključuju organizovano skandiranje, koreografirane vizuelne prikaze, pirotehniku, putovanja i snažnu odanost klubu.[3] Mnoge grupe dijele zadatke povezane s koreografijom, logistikom, komunikacijom i odnosima s klupskim zvaničnicima. Takve prakse mogu stvarati snažnu solidarnost, kontinuitet i neformalni autoritet unutar navijačke zajednice.[4]

Veliki vizuelni prikazi, često nazvani tifo koreografijama, imaju centralno mjesto u kolektivnom identitetu. Mogu prenositi odanost, teritorijalnu pripadnost, humor, tugu ili političko značenje. Italijanske grupe poznate su po složenim koreografijama, dok grupe poput Torcide Split iz Hrvatske spajaju vizuelni spektakl s pirotehnikom i, povremeno, politički obojenim porukama.[5] Političko značenje prikaza zavisi od njegovih simbola, teksta, okruženja i odnosa prema drugim navijačkim praksama.

Ultrasi i huligani se u nekim sredinama preklapaju, ali nisu istoznačni pojmovi. Ultrasi prvenstveno označavaju stil organizovanog navijanja, dok se huliganizam odnosi na nasilje ili planirane nerede povezane s fudbalom. U nekim grupama prisutna su oba obrasca, dok u drugima nisu.[6] Kada je nasilje organizovano, sukobi se mogu odvijati u blizini stadiona ili na unaprijed dogovorenim mjestima, a učešće može jačati status, odanost i maskulini ratnički etos.[7]

3 Doidge, M., Kossakowski, R., & Mintert, S. (2020). Ultras: *The passion and politics of European football fandom*. Routledge. Također vidjeti: Buarque de Hollanda, B., & Busset, T. (2022). *Football fandom in Europe and Latin America: Culture, politics, and violence in the 21st century*. Palgrave Macmillan.
4 Giulianotti, R., & Armstrong, G. (1999). *Football cultures and identities*. Palgrave Macmillan.
5 Montague, J. (2020). *1312: Among the Ultras*. Ebury Publishing.
6 Spaaij, R. (2006). Understanding Football Hooliganism: A Comparison of Six Western European Football Clubs. Amsterdam University Press.
7 Doidge, M., Kossakowski, R., & Mintert, S. (2020). *Ultras: The passion and politics of European football fandom*. Routledge.

Pojedine navijačke frakcije dogovaraju sukobe i izvan dana odigravanja utakmica, dok druge odbacuju takvo ponašanje. Države i fudbalske vlasti odgovorile su zabranama ulaska na stadione, ograničenjima upotrebe pirotehnike, nadzorom i pojačanim policijskim djelovanjem na sportskim događajima.[8]

2.2. Od navijanja do mobilizacije

Pojam ultras opisuje oblik intenzivnog organizovanog navijanja, dok se politički ekstremizam prepoznaje kroz ideologiju, ponašanje, mreže i stavove prema demokratskoj jednakosti i političkom nasilju. Krajnja desnica ovdje se koristi kao šira kategorija koja obuhvata ideje i aktere radikalne i ekstremne desnice. Stavovi ekstremne desnice odbacuju temeljna načela demokratske jednakosti i mogu legitimirati političko nasilje. Neonacizam predstavlja užu ideologiju ekstremne desnice, prepoznatljivu po eksplicitnim nacionalsocijalističkim idejama, rasnoj supremaciji, antisemitizmu, povezanoj simbolici ili organizacijskim vezama. Etnonacionalizam se tretira zasebno: može biti isključujući i autoritaran, a da nužno ne predstavlja neonacizam ili nasilni ekstremizam.[9]

Ultras kultura može se preplitati s političkim pokretima. Poznat primjer su danas raspušteni Irriducibili Lazija, čiji su članovi isticali neonacističku ikonografiju i odavali počast Željku Ražnatoviću, poznatom kao Arkan (vidjeti 4.2.).[10] Politički akteri mogu nastojati pristupiti navijačkim mrežama jer organizovane navijačke strukture mogu brzo mobilizirati ljude, zauzeti vidljiv javni prostor i širiti političke poruke u periodima društvenih napetosti.[11]

8 Giulianotti, R., & Armstrong, G. (1999). *Football cultures and identities*. Palgrave Macmillan; Spaaij, R. (2006). Understanding Football Hooliganism: A Comparison of Six Western European Football Clubs. Amsterdam University Press.

9 Buljubašić, M., & Lubarda, B. (2023). *Mapping the extreme-right in the Western Balkans: Criteria, typologies, and methodological considerations*. Balkan Insight. https://balkaninsight.com/extreme-right-organisations/Mapping-the-Extreme-Right-in-the-Western-Balkans.pdf. Za definicije također vidjeti: Buljubašić, M., & Holá, B. (2021). *Historical trauma and radicalisation: How can intergenerational transmission of collective traumas contribute to (group) radicalisation?* Policy Paper No. 2. Atlantic Initiative. Dostupno na https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2021/10/Policy-Paper-Br.-2-ENG.pdf.

10 Buarque de Hollanda, B., & Busset, T. (2022). *Football fandom in Europe and Latin America: Culture, politics, and violence in the 21st century*. Palgrave Macmillan.

11 Negus, G. M. (2022). *Soccer hooligans to MMA: The changing face of the radical right through sports*. Naval Postgraduate School.

Slika 1. Ultrasi Lazija odaju počast Željku Ražnatoviću, poznatom kao Arkan[12]

Historijske ličnosti krajnje desnice, uključujući Benita Mussolinija, ponovo su se pojavljivale u pojedinim navijačkim prikazima.[13] Druge poruke usmjerene su protiv imigranata, manjina ili političkih protivnika. Borilački sportovi i naglašeno maskulino samopredstavljanje postaju relevantni za razumijevanje ekstremizma kada su ugrađeni u mreže ili narative koji legitimiraju političko nasilje, etničku supremaciju ili isključivanje.[14]

U prostoru bivše Jugoslavije pojedine navijačke frakcije iskazuju ideje krajnje desnice, neonacizma ili isključujućeg etnonacionalizma. Obrasci se razlikuju među klubovima, gradovima i periodima. Ovaj tekst se zato usmjerava na uslove pod kojima određeni simboli, narativi, mreže i prilike pretvaraju navijačku organizaciju u sredstvo zastrašivanja, političke mobilizacije ili nasilja.

12 Delle Donne, V. (2000, February 29). Fans: Über faschistische Tendenzen römischer Tifosi. Der Spiegel. https://www.spiegel.de/sport/fussball/fans-ueber-faschistische-tendenzen-roemischer-tifosi-a-66898.html [pristupljeno 29. oktobra 2024.]

13 Testa, A., & Armstrong, G. (2010). *Football, fascism and fandom: The ultras of Italian football.* A & C Black.

14 Negus, G. M. (2022). Soccer hooligans to MMA: The changing face of the radical right through sports. Naval Postgraduate School; Kapidžić, D., Hirkić, M., Bakić, S., & Dudić-Sijamija, A. (2023). *CONNEKT - Meso-Level Drivers: Regional Report on the Balkans*. European Institute of the Mediterranean; Vidjeti: Međedović, J., Petrović, B., & Želeskov-Đorić, J. (2020). Militant extremist mind-set in Serbian football supporters. *Journal of Political and Military Sociology, 47*(2), 109-121.

3. HISTORIJSKE PUTANJE OD JUGOSLAVIJE DO DANAS

3.1. Fudbalski stadioni kao političke arene

Fudbalski stadioni istovremeno mogu biti mjesta slavlja, protesta, lokalnog rivalstva i političkog izražavanja. Velika koncentracija ljudi, ritualizirano suprotstavljanje i snažna javna vidljivost čine ih pogodnim prostorima za političko izražavanje. Stadioni mogu pojačati društvene sukobe koji nastaju u širim političkim, institucionalnim i zajedničkim okolnostima.

Državne institucije promovirale su fudbal kao jednu od arena u kojima su se mogli predstavljati jugoslavensko jedinstvo te Bratstvo i jedinstvo, dok su klubovi i navijači istovremeno zadržavali snažne lokalne i republičke identitete. Tokom ekonomske i političke krize osamdesetih godina 20. stoljeća pojedina rivalstva dobila su izraženija etnonacionalistička značenja.[15] Grupe poput Delija Crvene zvezde iz Beograda i Bad Blue Boysa Dinama iz Zagreba povezivane su sa srpskom i hrvatskom nacionalističkom mobilizacijom.[16] Fragmentacija fudbalskih institucija bila je dio šireg raspada države. Nasilje na stadionima pojačavalo je političku krizu, dok su političko vodstvo, sigurnosne strukture, institucije i organizovani nacionalistički projekti pokretali eskalaciju prema ratu.

3.2. Militarizacija navijačkih mreža

Kako se nacionalistička mobilizacija pojačavala, dijelovi navijačkih mreža povezivali su se s paravojnom regrutacijom. Željko Ražnatović, poznat kao Arkan, koristio je svoj utjecaj među navijačima Crvene zvezde i regrutirao iz tog okruženja za Srpsku dobrovoljačku gardu, poznatu i kao Arkanovi tigrovi. Pripadnici te formacije kasnije su počinili teške zločine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.[17] U tom smislu postojeća mreža odanosti, maskuliniteta i spremnosti na sukob može biti preusmjerena prema organizovanom nasilju.

15 Jovic, D. (2008). *Yugoslavia: A state that withered away.* Purdue University Press.

16 Mills, R. (2019). *The politics of football in Yugoslavia: Sport, nationalism and the state*. I.B. Tauris; Također vidjeti: Hodges, A. (2019). *Ultras in Post-Socialist Croatia*. Routledge; Brentin, D., & Zec, D. (2017). From the concept of the communist 'new man' to nationalist hooliganism: Research perspectives on sport in socialist Yugoslavia. *The International Journal of the History of Sport*, *34*(9), 713-728.

17 Brentin, D., & Zec, D. (2017). From the concept of the communist "new man" to nationalist hooliganism: Research perspectives on sport in socialist Yugoslavia. The International Journal of the History of Sport, 34(9), 713-728; Čolović, I. (2000). Football, Hooligans and War. In N. Popov (Ed.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis (pp. 373-396). Central European University Press.

Politička i sigurnosna uključenost također je oblikovala ovaj proces. U pojedinim sredinama politički i sigurnosni akteri instrumentalizirali su postojeće navijačke mreže i preusmjeravali dio njihovih organizacijskih kapaciteta prema nacionalističkoj mobilizaciji i nasilju.[18]

3.3. Simboli, pjesme i političko sjećanje

Tokom kasnog socijalističkog i ratnog perioda pojedine navijačke grupe usvajale su nacionalističke i fašističke simbole. United Force, navijači FK Rad iz Beograda, povezivani su s neonacističkom ikonografijom. Dijelovi Torcide Split, čiji je raniji identitet uključivao antifašističke elemente, kasnije su koristili ustaške slogane, kao što je slogan Za dom spremni, ustaški pozdrav povezan s Nezavisnom Državom Hrvatskom, a ne samo opći patriotski izraz.[19] Tokom devedesetih godina 20. stoljeća na pojedinim tribinama pojavljivali su se govor mržnje, revizionistički narativi i veličanje kolaboracionističkih pokreta iz Drugog svjetskog rata.[20] Ovi procesi preplitali su se s ranijim punk, metal i omladinskim subkulturama, a nisu ih jednolično zamijenili.[21]

Slika 2. United Force, navijači FK Rad iz Beograda, ističu Totenkopf i zastavu Konfederacije[22]

18 Čolović, I. (2000). Football, Hooligans and War. In N. Popov (Ed.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis (pp. 373-396). Central European University Press; Mills, R. (2019). *The politics of football in Yugoslavia: Sport, nationalism and the state*. I.B. Tauris.

19 Montague, J. (2020). *1312: Among the Ultras*. Ebury Publishing.

20 Tomić, Đ. (2016). Post-Yugoslavia's "Political Wasteland" and the Radical Right: Between State Sponsored Nationalism and Neoliberal Pro-European Reform Course. In G. Goll & K. Mlinarić (Eds.), *Othering and Right-Wing Extremism in SEE Societies* (pp. 237-253). Peter Lang.

21 Perasović, B. (2005). Sociology of sport and football hooliganism in contemporary Croatian context. In D. Milanović & F. Prot (Eds.), 4th International Scientific Conference on Kinesiology: Science and Profession, Challenge for the Future, Proceedings Book (pp. 768-770). Faculty of Kinesiology, University of Zagreb.

22 Totenkopf su koristile jedinice nacističkog SS i danas je čest u neonacističkim miljeima. Zastava Konfederacije ima više historijskih upotreba, ali je koriste i pokreti bjelačke supremacije. Izvor slike: Mondo.ba. (2017, February 21). Kad utihnu majmunski krici, ostaju NACI simboli. https://mondo.ba/Sport/Fudbal/a719507/Kad-utihnu-majmunski-krici-ostaju-NACI-simboli.html [pristupljeno 28. oktobra 2024.]

Pjesme i transparenti mogu političke poruke sažeti u pamtljive forme. Pojedine istaknute srpske navijačke grupe koristile su četničku ikonografiju, dok su neke hrvatske grupe koristile ustašku ikonografiju. Navijači Crvene zvezde pjevali su: "Oj, Srbijo, iz tri dela, ponovo ćeš biti cela", čime se izražavala težnja ka ponovnom objedinjavanju srpskih teritorija.[23] Ustaške reference prizivale su režim koji je progonio i ubijao Srbe, Jevreje, Rome, komuniste i druge protivnike.[24] Tokom rata fudbalska skandiranja prilagođavana su i vojnom jeziku. Jedan primjer, objavljen u oktobru 1993. usred brutalnog nasilja i zločina počinjenih tokom rata u Bosni i Hercegovini, pojavio se u Javnosti, sedmičniku sa sjedištem na Palama, političkom uporištu rukovodstva bosanskih Srba neposredno izvan opkoljenog Sarajeva, i glasio je:

"Opet će biti pakla,
opet će biti ludnica,
specijalci, četnici, kreću,
s ulica Foče.

Četnici dolaze,
borci dolaze,
Ćosini ljudi dolaze,
srpski dobrovoljci."[25]

Skandiranje je povezivalo vokabular navijačkog rivalstva s ratnom mobilizacijom. Pokazuje kako pjesme mogu normalizirati oružane identitete i smjestiti Foču u trijumfalistički narativ četničke mobilizacije.

Nacionalistička kultura na tribinama razvijala se kroz navijačke prakse, ali i kroz dokumentiranu političku ili sigurnosnu uključenost. U određenim historijskim okolnostima politički i sigurnosni akteri koristili su navijačke mreže za mobilizaciju, dok su nacionalni simboli i narativi istovremeno postajali dijelom svakodnevne navijačke kulture.[26] Billigov koncept banalnog nacionalizma pomaže objasniti kako se nacionalna pripadnost rutinizira kroz ponavljane simbole i prakse. U pojedinim sredinama isključujuće i ekstremističke poruke potom se izražavaju kroz taj već poznati nacionalni vokabular.[27]

23 Mills, R. (2019). *The politics of football in Yugoslavia: Sport, nationalism and the state*. I.B. Tauris.
24 Čolović, I. (2000). Football, Hooligans and War. In N. Popov (Ed.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis (pp. 373-396). Central European University Press.
25 Čolović, I. (2000). Football, Hooligans and War. In N. Popov (Ed.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis (pp. 373-396). Central European University Press.
26 Andjelić, N. (2014). The rise and fall of Yugoslavia: Politics and football in the service of the nation(s). *Südosteuropa*, *62*(2), 99-125.
27 Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. Sage Publications.

Slika 3. Navijači ističu oznake Hrvatskih obrambenih snaga, ustaški pozdrav Za dom spremni i nacističke pozdrave[28]

3.4. Poslijeratni kontinuiteti i regionalne razlike

Završetak ratova nije okončao nasilje povezano s fudbalom niti njegovu povezanost s nerazriješenim etničkim napetostima. U oktobru 2009. godine navijač FK Sarajevo Vedran Puljić ubijen je tokom nereda povezanih s utakmicom u Širokom Brijegu. Tadašnje izvještavanje potvrdilo je da je preminuo od prostrelne rane, dok su odgovornost i postupanje policije ostali predmet sporenja u istragama i javnosti.[29] Slučaj je ostao simbol nepovjerenja, sporne odgovornosti i sposobnosti fudbalskih nereda da aktiviraju šire napetosti među zajednicama.

28 Hrvatske obrambene snage, vojno krilo Hrvatske stranke prava. Dnevno.hr. (2021, October 23). 'Za dom spremni' ide u povijest? Milanovićev šef Vrhovnog suda: 'To je civilizacijsko, a ne ideološko pitanje.' https://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/za-dom-spremni-ide-u-povijest-milanovicev-sef-vrhovnog-suda-to-je-civilizacijsko-a-ne-ideolosko-pitanje-1847018/ [pristupljeno 29. oktobra 2024.]

29 Balkan Insight. (2009, October 5). Sarajevo Fan Died of Gunshot Wound. https://balkaninsight.com/2009/10/05/sarajevo-fan-died-of-gunshot-wound/; Balkan Insight. (2009, October 9). Thousands Mourn Killed Sarajevo Football Fan. https://balkaninsight.com/2009/10/09/thousands-mourn-killed-sarajevo-football-fan/ [pristupljeno 20. augusta 2026.]

Slika 4. Škripari, navijači NK Široki Brijeg[30]

Isključujuće etnonacionalističke poruke su znatno bolje dokumentirane nego eksplicitno neonacističko poistovjećivanje. Neonacistička simbolika ipak se pojavljuje u više dokumentiranih incidenata i predstavlja poseban oblik ekstremističkog izražavanja unutar dijelova navijačkog okruženja.

Regionalno poređenje pokazuje i kontinuitet i razlike. U Srbiji su dijelovi navijačkog okruženja Delija i Partizana povezivani s organizovanim kriminalom i političkom zaštitom. Slučaj Veljka Belivuka, povezanog s Partizanovom grupom Principi, pokazuje navode o preplitanju huliganskih mreža, teškog kriminala i političkog utjecaja.[31] Ipak, jasnije su dokumentirani transakcijski odnosi između huliganskih, kriminalnih i političkih aktera nego neposredno državno upravljanje navijačkim organizacijama.[32]

U Hrvatskoj su incidenti u kojima su učestvovali Torcida Split i Bad Blue Boys uključivali proustaške i antisrpske poruke.[33] U Sjevernoj Makedoniji Komiti su učestvovali u događajima oblikovanim napetostima između etničkih Makedonaca i Albanaca. U Crnoj Gori Varvari su isticali etnonacionalističke poruke u periodima političkih sukoba.[34] Ovi primjeri pokazuju regionalni obrazac političke upotrebe fudbalskog identiteta, ali se sadržaj, razmjeri i organizacijske veze razlikuju među državama i grupama.

30 SportSport.ba. (2010, November 8). Nacizam ne smijemo tolerisati. SportSport. https://sportsport.ba/fudbal/nacizam-ne-smijemo-tolerisati/46286 [pristupljeno 3. oktobra 2024.]

31 Ahern, A. (2022). *Violent Terraces, Violent Government: Football Ultras, Organized Crime, and Political Clientelism in Aleksandar Vučić's Serbian Dual State.* Oberlin College. Proceedings of the European and Eurasian Undergraduate Research Symposium.

32 Vidjeti: Tregoures, L. (2023). *Football fandom in South-Eastern Europe: The countries from the former Yugoslavia*. Palgrave Macmillan. *Uporediti:* Pavasovic Trost, T., & Kovacevic, N. (2013). Football, hooliganism, and nationalism: The reaction to Serbia's gay parade in reader commentary online. *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 16(10), 1254-1269.

33 Balkan Insight. (2012, November 30). *Political Football: The Balkans' Belligerent Ultras Avoid Penalties*. Dostupno na https://balkaninsight.com/2012/11/30/political-football-the-balkans-belligerent-ultras-avoid-penalties/.

34 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans*. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/; Ilijevski, I., Stanojoska, A., & Petrevski, B. (2024). Promotion of Right Wing Extremism Through Fan Groups: The Situation in North Macedonia, Serbia and France. Pravni Horizonti, 8, 9-23. https://doi.org/10.5281/zenodo.12599246.

4. ULTRASI I EKSTREMIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

4.1. Etnonacionalizam

4.1.1. Od fudbala do etničkih pripadnosti

Ratovi od 1992. do 1995. godine i poslijeratni politički poredak oblikuju način na koji se klubovi u javnosti povezuju s identitetom zajednice. U javnom diskursu i navijačkim rivalstvima FK Sarajevo često se povezuje s bošnjačkim identitetom, HŠK Zrinjski s hrvatskim, a FK Borac sa srpskim identitetom, iako historije klubova i identiteti pojedinačnih navijača pokazuju znatno veću raznolikost. Stadioni tako mogu postati mjesta susreta klupske odanosti, lokalnog sjećanja i etničkih narativa. Ove su veze društveno i politički konstruirane i razlikuju se među pojedincima, periodima i navijačkim okruženjima.

Navijačka grupa	Fudbalski klub	Grad
Alcohol Boys	FK Rudar	Prijedor
Crvena Legija	FK Mladost	Doboj Kakanj
Demoni	FK Bosna	Visoko
Fukare	FK Sloboda	Tuzla
Gerila 1989	FK Travnik	Travnik
Horde Zla	FK Sarajevo	Sarajevo
Incident	FK Radnik	Bijeljina
Lešinari	FK Borac	Banja Luka
Ljumani	FK Budućnost	Banovići
Manijaci	FK Željezničar	Sarajevo

Navijačka grupa	Fudbalski klub	Grad
No Fear	FK Goražde	Goražde
Red Army	FK Velež	Mostar
Robijaši	FK Čelik	Zenica
Sila Nebeska	FK Jedinstvo	Bihać
Škripari	NK Široki Brijeg	Široki Brijeg
Ultras	HŠK Zrinjski	Mostar
Vandali	FK Iskra	Bugojno
Izvor: prilagođeno prema Đorđević i Scaturro (2022).		

Tabela 1. Odabrane grupe ultrasa u Bosni i Hercegovini[35]

Za neke mlade navijačke grupe nude prijateljstvo, rutinu, zaštitu, priznanje i prilike za javno učešće. Ekonomska nesigurnost i ograničena mobilnost mogu povećati privlačnost snažne grupne pripadnosti kada se spoje s pritiskom vršnjaka, narativima koji legitimiraju nasilje, prilikama za nasilje i slabom odgovornošću.[36]

Politički sistem Bosne i Hercegovine institucionalizira etničko predstavljanje i stvara ponavljajuće poticaje za etničku mobilizaciju. Politički akteri koriste nerazriješene pritužbe, sjećanja na viktimizaciju i tvrdnje o prijetnji zajednici kako bi zadržali podršku. Navijačke grupe mogu samostalno reproducirati ove narative, dobivati poticaj od političkih aktera ili im se suprotstavljati. Postoji također autonomna reprodukcija etnonacionalističkih narativa unutar navijačke kulture i slučajevi interakcije s političkim akterima.

Autoritarni i nativistički narativi često prikazuju snažnog vođu kao zaštitnika grupe, a pluralizam, rodnu ravnopravnost ili neslaganje kao prijetnje.[37] Na događajima kojima se obilježava 9. januar kao Dan Republike Srpske navijačke frakcije, uključujući Alcohol Boys, isticale su pirotehniku i simbole koji su u izvještajima opisani kao etnonacionalistički ili neonacistički.[38] Ustavni sud Bosne i Hercegovine utvrdio je da relevantne zakonske odredbe kojima se 9. januar određuje kao Dan Republike Srpske nisu u skladu s Ustavom.[39] Dokumentirani prikazi povezu-

35 Prilagođeno prema Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans.* Global Initiative Against Transnational Organized Crime. Dostupno na https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

36 Vidjeti: Azinović, V., Bassuener, K., & Weber, B. (2011). *Assessing the potential for renewed ethnic violence in Bosnia and Herzegovina: A security risk analysis*. Atlantic Initiative & Democratization Policy Council.

37 Halilović, M., & Veljan, N. (2021). *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*. Atlantic Initiative. Vidjeti: Buljubašić, M., & Lubarda, B. (2023). *Mapping the extreme-right in the Western Balkans: Criteria, typologies, and methodological considerations*. Balkan Insight. https://balkaninsight.com/extreme-right-organisations/Mapping-the-Extreme-Right-in-the-Western-Balkans.pdf. Za definicije također vidjeti: Buljubašić, M., & Holá, B. (2021). *Historical trauma and radicalisation: How can intergenerational transmission of collective traumas contribute to (group) radicalisation?* Policy Paper No. 2. Atlantic Initiative. Dostupno na https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2021/10/Policy-Paper-Br.-2-ENG.pdf.

38 Zorić, T. (2022, January 28). Kako su desničarske navijačke grupe mobilisane za proslavu 9. januara. *Detektor*. https://detektor.ba/2022/01/28/kako-su-desnicarske-navijacke-grupe-mobilisane-za-proslavu-9-januara/.

39 Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina. Decision U 3/13, 26. novembra 2015. https://www.ustavnisud.ba/up-

ju navijačku mobilizaciju s etnonacionalističkom političkom simbolikom i mogu djelovati kao javni iskazi teritorijalne i kolektivne dominacije. Dokazi o neposrednoj političkoj koordinaciji razlikuju se od incidenta do incidenta.

Skandiranja na tribinama, grafiti i transparenti oslanjaju se na ratno sjećanje, lokalni ponos, otpor i teritorijalnu pripadnost.[40] Mogu jačati etničku solidarnost i isključivanje, posebno kada se protivnički klub predstavlja kao etnički neprijatelj. Istovremeno, lokalni i klupski identiteti mogu konkurirati etničkom identitetu, a značenja se mogu mijenjati od utakmice do utakmice i kroz generacije.

Testini intervjui pokazuju ovu unutrašnju raznolikost. Jedan član Lešinara odbacio je jednostavnu nacionalističku etiketu, navodeći: "J*** mi se za [srpski nacionalizam]. Moj kum je Hrvat, supruga mi je muslimanka, baka mi je muslimanka."[41] Citat pokazuje razliku koja može postojati između kolektivnog nastupa na tribinama, individualnog identiteta i organizacijske prakse. Grupa može javno iskazivati etnonacionalistički kolektivni identitet, dok pojedini članovi imaju miješane, pragmatične ili kontradiktorne stavove.

4.1.2. Veličanje zločina, govor mržnje i sakralizirani etnonacionalizam

Dokumentirani incidenti uključuju zapaljiva skandiranja, veličanje zločina i zastrašivanje motivirano mržnjom. Dana 20. augusta 2022. godine, tokom utakmice između FK Borac i FK Željezničar, navijači povezani s Lešinarima (FK Borac) skandirali su ime Ratka Mladića. Utakmica je prekinuta, a na stadionu je upućeno upozorenje. Mladić je osuđen za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja, a njegove osude potvrđene su u žalbenom postupku.[42]

Navijači HŠK Zrinjski isticali su transparente u čast Marka Radića, kojeg je Sud Bosne i Hercegovine osudio za zločine protiv čovječnosti. Škripari su obilježavali Slobodana Praljka, bivšeg komandanta Hrvatskog vijeća obrane, čije su osude u predmetu Prlić i drugi potvrđene pred Žalbenim vijećem Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.[43] Takvi prikazi preoblikuju

loads/odluke/_en/U-3-13-1017392.pdf; Decision U 2/18, 28. marta 2019, sažeto u Summary of Enforcement of U Decisions. https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/summary-of-enforcement-of-u-decisions-rs_1744273471.pdf [pristupljeno 20. augusta 2026.]

40 Bakić, S., Bašić, S., Dudić, A., Hirkić, M., & Kapidžić, D. (2022). *CONNEKT Meso-Level Drivers: Bosnia and Herzegovina*. European Institute of the Mediterranean (IEMed); Kapidžić, D., Hirkić, M., Bakić, S., & Dudić-Sijamija, A. (2023). *CONNEKT - Meso-Level Drivers: Regional Report on the Balkans*. European Institute of the Mediterranean; *Uporediti:* Testa, A. (2022). *Waves of extremism: An applied ethnographic analysis of the Bosnia and Herzegovina football terraces. Frontiers in Sports and Active Living, 4*, Article 770441. https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441

41 Testa, A. (2022). *Waves of extremism: An applied ethnographic analysis of the Bosnia and Herzegovina football terraces. Frontiers in Sports and Active Living, 4*, Article 770441. https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441

42 Detektor. (n.d.). Navijači Borca na utakmici skandirali ime Ratka Mladića [Navijači Borca skandirali ime Ratka Mladića tokom utakmice]. Dostupno na https://mapiranjemrznje.detektor.ba/articles/incident/83-navijači-borca-na-utakmici-skandirali-ime-ratka-mladića [pristupljeno 21. oktobra 2024.]; International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. Mladić, Ratko, MICT 13 56. https://www.irmct.org/en/cases/mict-13-56 [pristupljeno 20. augusta 2026.]

43 Arnautović, M., & Behram, M. (2020, November 13). Fašizam na svom terenu: Ekstremistički pokliči sa bh. stadiona. *Radio Slobodna Evropa*. https://www.slobodnaevropa.org/a/fašizam-stadioni-bih/30946282.html; Court of Bosnia and

osuđene počinioce u herojske narative zajednice uprkos sudskim utvrđenjima njihove krivične odgovornosti. Slavljeničko komemoriranje time dolazi u neposrednu napetost sa sjećanjem usmjerenim na žrtve i sudski utvrđenom odgovornošću.

Skandiranje "Nož, žica, Srebrenica", koje se u izvještajima povezuje s Lešinarima, priziva genocid u Srebrenici jezikom ubijanja i pretvara genocid u prijetnju usmjerenu prema Bošnjacima.[44] U kolektivnom kontekstu skandiranja na tribinama ono istovremeno djeluje kao iskaz grupne dominacije i solidarnosti među učesnicima.

Vjerski simboli također se mogu kombinovati s etnonacionalističkim porukama. Navijači FK Borac u javnim prikazima pozivali su se na ličnosti Srpske pravoslavne crkve, uključujući mitropolita Amfilohija Radovića.[45] Takve reference mogu sakralizirati etničku pripadnost kada prateće poruke politički identitet ili zahtjeve zajednice uokviruju vjerskim jezikom. Ekstremističko značenje vjerskih referenci proizlazi iz pratećeg jezika, ponašanja i političkog značenja, posebno kada se vjerska pripadnost koristi za sakraliziranje isključujućih etničkih ili teritorijalnih zahtjeva.

4.1.3. Digitalno pojačavanje i mreže na internetu

Društvene mreže proširuju navijačku kulturu izvan stadiona. Stranice, forumi, kratki videozapisi i kanali za razmjenu poruka prenose koreografije, simbole, rivalstva i političke narative. Isključujući sadržaj može kroz ponavljanje dobivati društveno odobravanje unutar umreženih zajednica, dok isti kanali prenose i uobičajene klupske vijesti i građanske aktivnosti.[46]

Facebook, Instagram, TikTok i specijalizirani forumi omogućavaju grupama i neformalnim stranicama da se obraćaju mlađoj publici i održavaju kontakt između utakmica.[47] Memovi i videozapisi mogu povezivati odanost klubu s etničkim ponosom, maskulinitetom ili neprijateljstvom.

Komunikacija na internetu podržava i regionalne veze. Navijačke stranice mogu reproducirati simbole i narative koji cirkuliraju u susjednim državama, signalizirajući kulturnu bliskost, prijateljstvo, imitaciju ili ideološko usmjerenje. Dostupne informacije dokumentiraju simboličku i kulturnu razmjenu, dok formalni savezi ili operativna saradnja zahtijevaju dokaze o trajnom kontaktu, koordinaciji ili zajedničkom djelovanju.

Herzegovina. Radić Marko et al., X KRŽ 05/139. https://sudbih.gov.ba/Court/Case/42 [pristupljeno 20. augusta 2026.]; International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prlić et al., IT 04 74. https://www.icty.org/en/case/prlic [pristupljeno 20. augusta 2026.]

44 Arnautović, M., & Behram, M. (2020, November 13). Fašizam na svom terenu: Ekstremistički pokliči sa bh. stadiona. *Radio Slobodna Evropa*. https://www.slobodnaevropa.org/a/fašizam-stadioni-bih/30946282.html

45 Vidjeti: Morrison, K., & Garčević, V. (2023). *The Orthodox Church, Montenegro, and the 'Serbian World'*. Atlantic Initiative; Također vidjeti: ATV. (2020, January 10). Banjalučani i navijači Borca uz Srbe u Crnoj Gori; Slavili i Dan Republike. *RTRS*. https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=365430&fbclid=IwAR0usDkzGx5BvXEiFRyMxEqLgOtA9wjPR8U-RTmJYeatMkBbbXVhXOVqnaOo

46 Halilović, M., & Veljan, N. (2021). *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*. Atlantic Initiative.

47 Vidjeti: http://forum.ultras-zrinjski.net. Testa, A. (2022). *Waves of extremism: An applied ethnographic analysis of the Bosnia and Herzegovina football terraces*. *Frontiers in Sports and Active Living, 4*, Article 770441. https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441

Stilizirani videozapisi spajaju muziku, skandiranja, maskulinu ikonografiju i etničke reference u lako ponovljive oblike navijačkog identiteta. Rizik raste kada se ovi formati koriste za veličanje nasilja, dehumanizaciju protivnika, negiranje zločina ili usmjeravanje pratitelja prema nezakonitom djelovanju.

Digitalne platforme pojačavaju i štetne i prosocijalne aktivnosti. Mogu proširiti publiku za sadržaje krajnje desnice, ali podržavaju i informacije o utakmicama, humanitarni rad, uzajamnu pomoć i javnu kritiku. Digitalne platforme zato istovremeno djeluju kao infrastruktura za uobičajenu navijačku komunikaciju, građansku mobilizaciju, iskazivanje identiteta i širenje ekstremističkog sadržaja.

4.1.4. Nasilje, kriminal i politička zaštita

Istraživanja o Balkanu identificiraju konkretna preklapanja između fudbalskog huliganizma, nasilja, organizovanog kriminala i političkih veza. Đorđević i Scaturro razlikuju ultras grupe od huliganskih grupa, identificirajući 78 ultras grupa u regiji i klasificirajući 21 kao huliganske grupe koje predstavljaju sigurnosni rizik.[48] Za Bosnu i Hercegovinu navode da pojedini članovi Lešinara, Horde Zla i Škripara čine sitna krivična djela i da su istovremeno dio organizovanih kriminalnih grupa uključenih u trgovinu drogom i krijumčarenje oružja. Nalaz se odnosi na članove imenovanih navijačkih grupa, a ne na organizacije kao kolektivne aktere.

Mreže zasnovane na povjerenju, statusne hijerarhije i teritorijalna kontrola mogu smanjiti troškove koordinacije i za zakonite navijačke aktivnosti i za nasilje. Sigurnosni značaj raste kada se ovi organizacijski kapaciteti preklapaju s nasilnim maskulinitetom, ekstremističkom ideologijom i mogućnostima za kriminalno djelovanje.[49]

Đorđević i Scaturro dokumentiraju političku upotrebu huliganskih grupa u Bosni i Hercegovini i drugdje u regiji, uključujući mobilizaciju, patronažu, poslovne prilike i političku zaštitu.[50] Za Bosnu i Hercegovinu dostupni dokazi snažniji su za neformalne i transakcijske odnose nego za neposrednu stranačku komandu ili finansiranje imenovanih navijačkih organizacija. Vođe navijača mogu utjecati na pristup, prodaju ulaznica, neformalnu sigurnost ili ponašanje na tribinama. Slabo upravljanje klubovima i nedosljedno policijsko postupanje mogu povećati taj utjecaj.[51]

48 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans*. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

49 Đorić, M. (2023). Violent Extremism and Sports in the Western Balkans. Radicalisation Awareness Network, European Commission; Testa, A. (2022). *Waves of extremism: An applied ethnographic analysis of the Bosnia and Herzegovina football terraces. Frontiers in Sports and Active Living, 4*, Article 770441. https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441

50 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans*. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

51 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans*. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

Grafikon 1. Procjena GI TOC o prijavljenim vezama s nasiljem, politikom, kriminalom i paravojnim udruženjima među odabranim huliganskim grupama u Bosni i Hercegovini[52]

Na nivou države Đorđević i Scaturro objedinjuju ocjene grupa uključenih u njihovu studiju i Bosnu i Hercegovinu ocjenjuju veoma visoko za nasilje, visoko za političke veze i srednje za kriminal.[53] Riječ je o kvalitativnim ocjenama rizika izvedenim iz metodologije kodiranja u studiji, intervjua i sekundarnog materijala. One nisu procjene rasprostranjenosti kriminala, sudski utvrđene činjenice niti ocjene primjenjive na svaku navijačku grupu.

Dimenzija	Nasilje	Politika	Kriminal
Ocjena u izvoru	Veoma visoko	Visoko	Srednje

Tabela 2. Zbirna procjena GI TOC rizika povezanog s huliganizmom na nivou Bosne i Hercegovine[54]

Spajanje ideološkog opravdanja, kapaciteta za prinudu, kriminalnih prihoda i političke zaštite predstavlja konfiguraciju najvećeg rizika. Kriminal motiviran finansijskom koristi, spontani neredi, planirano huligansko nasilje, krivična djela motivirana mržnjom i ideološki motivirano nasilje ostaju različiti oblici ponašanja jer podrazumijevaju različite dokazne i pravne pragove.[55]

52 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans.* Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

53 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans.* Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

54 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans.* Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

55 Testa, A. (2022). *Waves of extremism: An applied ethnographic analysis of the Bosnia and Herzegovina football terraces. Frontiers in Sports and Active Living, 4*, Article 770441. https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441

4.1.5. Konvergencija neonacizma i etnonacionalizma

Etnonacionalizam i neonacizam analitički su različiti, ali se mogu spojiti kada se lokalni narativi o teritoriju, ratnom herojstvu, viktimizaciji i etničkoj prijetnji povežu sa širim ideološkim repertoarom rasne supremacije, antisemitizma, nacionalsocijalističke simbolike ili transnacionalnih referenci krajnje desnice. U dokumentiranim navijačkim okruženjima u Bosni i Hercegovini ova konvergencija pojavljuje se kada se, naprimjer, ustaške ili četničke reference kombinuju sa simbolima i narativima koji cirkuliraju savremenim neonacističkim miljeima.[56] Rezultat je hibridni ideološki repertoar u kojem lokalni historijski narativi i transnacionalni simboli ekstremne desnice mogu međusobno pojačavati jedni druge.

Militarizirani maskulinitet i ratnički etos predstavljaju još jednu tačku konvergencije jer agresiju uokviruju kao odbranu etničke zajednice.[57] Kombinacija postaje posebno značajna kada se nacionalistička ili maskulina ikonografija pojavljuje uz dehumanizaciju, veličanje zločina, eksplicitnu neonacističku simboliku, prijetnje, organizovano nasilje ili dokumentirane ekstremističke veze. Naredni odjeljak razmatra konkretne incidente, simbole i vizuelni materijal kroz koje ova konvergencija postaje uočljiva.

4.2. Dokumentirane neonacističke aktivnosti na tribinama i izvan njih

4.2.1. Simboli i kontekst tumačenja

Neonacistička simbolika pojavljuje se u dokumentiranim incidentima povezanim s pojedinim navijačkim frakcijama u Bosni i Hercegovini, među kojima su i incidenti povezani s navijačima FK Radnik Bijeljina. Izvještavanje je također dokumentiralo neonacističku ikonografiju povezanu s navijačima HŠK Zrinjski i grafite u javnom prostoru u više gradova.

Među simbolima zabilježenim u ovim okruženjima nalaze se svastika, Crno sunce, Totenkopf, runa Odal, runa Tyr, Wolfsangel i određene upotrebe keltskog križa.[58] Neki od tih simbola imaju starija ili neekstremistička značenja. Njihovo značenje utvrđuje se kroz kombinaciju s drugim

56 Đorić, M. (2023). Violent Extremism and Sports in the Western Balkans. Radicalisation Awareness Network, European Commission.

57 Vidjeti: Azinović, V., Bassuener, K., & Weber, B. (2011). Assessing the potential for renewed ethnic violence in Bosnia and Herzegovina: A security risk analysis. Atlantic Initiative & Democratization Policy Council.

58 Vidjeti primjere: Kuloglija Zolj, N. (2023, April 27). Grupa navijača promoviše nacistički simbol na tribinama u Bijeljini. BIRN Bosnia and Herzegovina. https://detektor.ba/2023/04/27/grupa-navijaca-promovise-nacisticki-simbol-na-tribinama-u-bijeljini/; Kuloglija Zolj, N. (2020, November 6). Mostarski navijači i desničari pokazuju naklonost ukrajinskom "Azovu." BIRN Bosnia and Herzegovina. https://detektor.ba/2020/11/06/mostarski-navijaci-i-desnicari-pokazuju-naklonost-ukrajinskom-azovu/; Kuloglija Zolj, N. (2020, May 12). Desničarske i neonacističke organizacije neometano ističu simbole u Prijedoru. BIRN Bosnia and Herzegovina. https://detektor.ba/2020/05/12/desnicarske-i-neonacisticke-organizacije-neometano-isticu-simbole-u-prijedoru/; Zorić, T. (2022, January 28). Kako su desničarske navijačke grupe mobilisane za proslavu 9. januara. Detektor. https://detektor.ba/2022/01/28/kako-su-desnicarske-navijacke-grupe-mobilisane-za-proslavu-9-januara/. Za smjernice o kontekstualnom tumačenju vidjeti Colborne, M. (2023). How (Not) to Interpret Far Right Symbols. Bellingcat. https://www.bellingcat.com/resources/2023/04/04/how-not-to-interpret-far-right-symbols/

simbolima, tekstom, bojom, lokacijom, izvorom i obrascima ponovljene upotrebe. Jedna runa sama po sebi pruža slab dokaz ideologije, dok skup neonacističkih simbola, slogana rasne supremacije, pozdrava i veza s ekstremističkim stranicama pruža znatno snažnije dokaze.

U pojedinim navijačkim okruženjima ovi simboli čine vizuelni vokabular isključivanja, etničke supremacije ili polaganja isključivog prava na teritorij. Đorić navodi da simboli krajnje desnice mogu konstruirati grupni identitet i mobilizirati emocije.[59] Dokumentirani slučajevi pokazuju konvergenciju u određenim okruženjima, a ne jedinstven prijelaz od etničkog identiteta prema neonacizmu.

Ultras Incident (FK Radnik Bijeljina) Totenkopf Symbol

Ultras Ultras (HŠK Zrinjski Mostar) Wolfsangel Symbol

Ultras Alcohol Boyz (FK Rudar Prijedor) Celtic Cross Symbol

Ultras Alcohol Boyz (FK Rudar Prijedor) Confederate Flag Symbol

Slika 5. Neonacistički simboli na tribinama i u javnom prostoru[60]

59 Đorić, M. (2023). Violent Extremism and Sports in the Western Balkans. Radicalisation Awareness Network, European Commission.

60 Keltski križ, Wolfsangel i nekoliko runa imaju i starija ili neekstremistička značenja. Njihovo značenje zavisi od konteksta, kombinacije, teksta i ponovljene upotrebe. Vidjeti: Mujkić, S., & Jeremić, I. (2019). How Russian fighters train Serb teens at military patriotic camps. Detektor. https://detektor.ba/2019/07/19/how-russian-fighters-train-serb-teens-at-military-patriotic-camps/?lang=en; BIRN BiH. (2022, August 17). Nacistički simbol na utakmici Radnika. Mapiranje Mržnje. https://mapiranjemrznje.detektor.ba/articles/incident/84-nacistički-simbol-na-utakmici-radnika; Kuloglija Zolj, N. (2020, November 6). Mostarski navijači i desničari pokazuju naklonost ukrajinskom "Azovu." Detektor. https://detektor.ba/2020/11/06/mostarski-navijaci-i-desnicari-pokazuju-naklonost-ukrajinskom-azovu/; Kuloglija Zolj, N. (2020, May 12). Desničarske i neonacističke organizacije neometano ističu simbole u Prijedoru. Detektor. https://detektor.ba/2020/05/12/desnicarske-i-neonacisticke-organizacije-neometano-isticu-simbole-u-prijedoru/

Slična ikonografija pojavljuje se na tribinama u Hrvatskoj, Srbiji i drugdje u Evropi. Ponavljanje preko granica može biti posljedica ideološke razmjene, imitacije ili zajedničke vizuelne kulture. Zajednički simboli pokazuju vizuelno i ideološko širenje, dok organizacijska povezanost zahtijeva dodatne dokaze o kontaktu ili koordinaciji.

4.2.2. Djela nasilja i zastrašivanja

Tokom obilježavanja oslobođenja Mostara 14. februara 2015. godine grupa mladića napala je antifašističke posjetitelje na Partizanskom spomen groblju kamenjem i uvredama. Tadašnje izvještavanje dokumentiralo je napad, dok je BIRN kasnije izvijestio da fotografije nastale tokom incidenta prikazuju Marka Vidovića, kojeg su njihovi novinari identificirali putem dva nezvanična izvora, u majici s natpisom "hooligans" pored drugog muškarca koji izvodi nacistički pozdrav. Ministarstvo unutrašnjih poslova Hercegovačko neretvanskog kantona u izjavi za BIRN saopćilo je da su osobe koje su ometale posjetu pronađene i procesuirane, iako njihovi identiteti nisu javno objavljeni.

Slika 6. Osobe fotografirane nakon napada na antifašističke posjetitelje Partizanskog spomen groblja u Mostaru u februaru 2015. Jedna osoba nosi majicu s natpisom "hooligans", dok druga izvodi nacistički pozdrav[61]

U junu 2022. godine uslijedio je znatno veći napad na groblje, tokom kojeg su razbijene stotine spomen ploča.[62] Napad se dogodio na mjestu s već dokumentiranom historijom napada na antifašističke komemoracije, nacističkih pozdrava te ustaških i neonacističkih grafita. Kasnije izvještavanje navodi da je lokalna policija saopćila kako nije bilo svjedoka i da nije mogla

61 Tacno.net. (2015, February 17). Policija otkrila razlog divljanja neonacista u Mostaru: krivo je sunčano vrijeme. https://arhiva.tacno.net/mostar/policija-otkrila-razlog-divljanja-neonacista-u-mostaru-krivo-je-suncano-vrijeme/ [pristupljeno 4. novembra 2024.] Za naknadnu identifikaciju Marka Vidovića putem dva nezvanična izvora i raspravu o njegovoj povezanosti s navijačkim okruženjem Zrinjskog vidjeti Kuloglija Zolj, N. (2020, November 6). Mostarski navijači i desničari pokazuju naklonost ukrajinskom "Azovu". Detektor.

62 Al Jazeera. (2022, June 16). Vandals attack Yugoslav Partisans' Necropolis in Bosnia. Al Jazeera. https://www.aljazeera.com/news/2022/6/16/vandals-attack-yugoslav-partisans-necropolis-in-bosnia [pristupljeno 19. septembra 2024.]

istražiti napad iz juna 2022. Dokazi stoga potvrđuju kontinuitet napada na ovo antifašističko spomen mjesto i ideološke simbolike koja je pratila ranije napade, ali ne i kontinuitet počinilaca.

Mostar je doživio ponovljene sukobe u kojima su učestvovali Red Army i Ultrasi HŠK Zrinjski, uključujući incidente zabilježene 2023. i 2024. godine. Petnaestogodišnjak je teško povrijeđen tokom nereda u oktobru 2024.[63] Ovi incidenti potvrđuju ponavljano nasilno rivalstvo, ozbiljne fizičke posljedice i uključenost maloljetnika, dok dostupno izvještavanje ne utvrđuje zajednički ideološki motiv za sve sukobe.

U martu 2023. godine u Banjoj Luci napadnuti su LGBTIQ aktivisti i novinari nakon što je policija ograničila najavljeni događaj. Kasnije izvještavanje opisalo je napadače kao huligane i citiralo napadnutu aktivisticu koja je među njima identificirala Lešinare, dok su istraga i službeno utvrđivanje odgovornosti ostali nerazriješeni.[64] Politička retorika neprijateljska prema događaju bila je dio šireg konteksta, a slučaj je otvorio zasebna pitanja policijske zaštite i odgovornosti.

4.2.3. Transnacionalne veze i strani sukobi

Navijačka ikonografija u Bosni i Hercegovini odražava suprotstavljene transnacionalne referentne tačke. Pojedine hrvatske nacionalističke stranice i prikazi koristili su ikonografiju povezanu s ukrajinskim pokretom Azov, koji je nastao iz neonacističkog miljea, a kasnije razvio širi politički i vojni identitet.[65] Pojedini srpski nacionalistički navijači iskazivali su podršku akterima naklonjenim Rusiji. Tokom 2024. navijači Incidenta iz Bijeljine istakli su transparent povezan s Espanolom, ruskom formacijom čiji su korijeni u mrežama fudbalskih navijača.[66] Takvi prikazi predstavljaju simboličku podršku.

63 Behram, M. (2023, August 10). Policija na vrijeme zaustavila sukob navijača u Mostaru. *Radio Slobodna Evropa*. https://www.slobodnaevropa.org/a/sukob-navijaca-mostar/32239993.html; N1 BiH. (2024, October 21). Epilog navijačkih nereda u Mostaru: Teško povrijeđen 15-godišnjak, grafit prekrečen. *N1 BiH*. https://www.n1info.com/sport/nogomet/neredi-u-mostaru/; Arnautović, M., & Behram, M. (2020, November 13). Fašizam na svom terenu: Ekstremistički pokliči sa bh. stadiona. *Radio Slobodna Evropa*. https://www.slobodnaevropa.org/a/fašizam-stadioni-bih/30946282.html [pristupljeno 16. oktobra 2024.]

64 Karić Gauk, Ž. (2024, March 18). Godina od napada na LGBTIQ+ aktiviste u Banjaluci: Vlast zaštitila huligane, pretučeni žive s traumom [Godinu nakon napada na LGBTIQ+ aktiviste u Banjoj Luci: vlast zaštitila huligane, pretučeni žive s traumom]. Žurnal. https://zurnal.info/clanak/vlast-zastitila-huligane-pretuceni-zive-s-traumom/26714 [pristupljeno 5. novembra 2024.]

65 Vidjeti: Colborne, M. (2022). *From the fires of war: Ukraine's Azov movement and the global far right*. Ibidem Press.

66 Hodžić, E. (2024, March 27). Navijači iz Bijeljine na utakmici istaknuli baner ruske vojne formacije u Ukrajini, oni im se na mrežama zahvalili. Detektor. https://detektor.ba/2024/03/27/navijaci-iz-bijeljine-na-utakmici-istaknuli-baner-ruske-vojne-formacije-u-ukrajini-oni-im-se-na-mrezama-zahvalili/ [pristupljeno 20. oktobra 2024.]

Slika 7. Incident, navijači FK Radnik Bijeljina, i Alcohol Boys, navijači FK Rudar Prijedor, iskazuju podršku ruskoj formaciji Espanola[67]

Strani sukobi ekstremističkim miljeima mogu pružiti simbole, narative, kontakte i, u nekim slučajevima, borbeno iskustvo. Rękawek opisuje Ukrajinu kao potencijalni prostor za susrete i obuku stranih ekstremista.[68] Dokazi uključuju i zabilježeno učešće u stranim sukobima. Na primjer, osobe iz navijačkog okruženja Ultrasa Zrinjskog borile su se u Ukrajini.[69]

Slika 8. Incident, navijači FK Radnik Bijeljina, ističu četnički slogan "Za kralja i otadžbinu" uz ikonografiju koja se u izvornom materijalu tumači kao podrška napadu u Banjskoj 2023. godine

67 Vidjeti: Facebook grupa, Incident: https://www.facebook.com/photo/?fbid=480080634367620&set=p-cb.480080761034274&locale=hr_HR [pristupljeno 3. novembra 2024.]; Facebook grupa, Alcohol Boys: https://www.facebook.com/photo/?fbid=794741682687708&set=pcb.794741772687699 [pristupljeno 4. novembra 2024.]

68 Rękawek, K. (2022). *Foreign fighters in Ukraine: The brown-red cocktail*. Routledge.

69 Đorđević, S., & Scaturro, R. (2022). *Dangerous games: Football hooliganism, politics, and organized crime in the Western Balkans*. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/analysis/hooligans-crime-balkans/

4.2.4. Građansko djelovanje, javni legitimitet i historijsko prisvajanje

Materijal na internetu koji su analizirali Veljan i saradnici pokazuje da stranice povezane s miljeima krajnje desnice mogu kombinovati provokativan sadržaj s tvrdnjama o služenju zajednici, odanosti i zaštiti zajednice.[70] Navijačke grupe također organizuju pomoć nakon katastrofa, dobrovoljno darivanje krvi, humanitarne akcije i uzajamnu pomoć. Tokom poplava u oktobru 2024. BH Fanaticosi, Manijaci, Horde Zla, Red Army, Ultrasi HŠK Zrinjski i druge grupe mobilizirali su pomoć i koristili društvene mreže za pozive na donacije.[71]

Vidljivo građansko djelovanje može povećati društveni legitimitet i ojačati položaj navijača unutar lokalnih zajednica. Građanski doprinos i ekstremističko ponašanje mogu istovremeno postojati u širem navijačkom okruženju, među različitim članovima, frakcijama ili u različitim periodima.

Slika 9. Neonacistička grupa Desni sektor UNA prisvaja lik Dževada Begića, poznatog kao Đilda, u propagandi na Telegramu

Ekstremističke stranice mogu prisvajati ugledne javne ličnosti kako bi njihove poruke djelovale poznatije i bliže publici. Manipulirana naljepnica prikazuje hrvatskog fudbalera Luku Modrića, koji je 2003. igrao za HŠK Zrinjski, kao da izvodi nacistički pozdrav; slika ne pruža nikakav dokaz da je on takvu poruku podržao.[72] Desni sektor UNA na sličan je način koristio lik Dževada

70 Veljan, N., et al. (2024). The Digital Dynamics of Radicalisation: Tracing Far Right Extremism in Bosnia and Herzegovina and Southeast Europe. Atlantic Initiative.

71 Mrkonja, H. (2024, October 4). Navijači HŠK Zrinjski se priključili akciji pomoći unesrećenima u poplavama. N1 Info. Dostupno na https://n1info.ba/sport/nogomet/navijaci-hsk-zrinjski-se-prikljucili-akciji-pomoci-unesrecenima-u-poplavama/ [pristupljeno 4. novembra 2024.]

72 Veljan, N., et al. (2024). The Digital Dynamics of Radicalisation: Tracing Far Right Extremism in Bosnia and Herzegovina and Southeast Europe. Atlantic Initiative.

Begića, poznatog kao Đilda, nekadašnjeg vođe među navijačima FK Željezničar koji je poginuo tokom opsade Sarajeva 1992. godine, bez dokaza da je Begić dijelio ideologiju te grupe. Oba primjera pokazuju kako digitalna propaganda može odvojiti sliku od izvorne biografije i povezati je s novom političkom porukom.

5. ZAKLJUČAK

Centralno sigurnosno pitanje nije sama ultras kultura, nego sposobnost pojedinih navijačkih mreža da povežu kolektivni identitet, organizacijsku disciplinu, kapacitet za prinudu i javnu vidljivost s isključujućom ideologijom, mogućnostima za kriminalno djelovanje i političkom zaštitom. U Bosni i Hercegovini dokumentirani su primjeri ovih elemenata u različitim navijačkim okruženjima, iako se njihova konfiguracija i intenzitet znatno razlikuju. Najveći rizik nastaje kada se više tih elemenata spoji i međusobno pojačava.

Javne politike zato se trebaju usmjeriti na prepoznatljivo ponašanje, mreže i uslove rizika: organizovano nasilje, zastrašivanje motivirano mržnjom, veličanje zločina, neonacističke aktivnosti, kriminalnu uključenost, političku zaštitu i mobilizaciju prema nezakonitom djelovanju. Takav pristup usmjerava resurse prema manjim frakcijama i akterima koji predstavljaju najveći sigurnosni rizik, uz istovremeno očuvanje zakonite navijačke kulture, saradnje s navijačima i uobičajenog fudbalskog identiteta.

6. PREPORUKE

Bosni i Hercegovini potreban je stepenovani odgovor koji odgovara dokazima i vrsti štete. Protuteroristički instrumenti trebaju biti rezervirani za ponašanje koje ispunjava relevantni pravni prag. Javni red i mir, govor mržnje, organizovani kriminal, zaštita ranjivih osoba, sigurnost stadiona i upravljanje klubovima zahtijevaju vlastite institucije i procedure. Sve mjere trebaju biti u skladu sa zakonitošću, nužnošću, proporcionalnošću, privatnošću, zaštitom podataka i slobodom izražavanja.

Usvojiti stepenovani okvir procjene rizika i odgovora

Cilj: razlikovati zakonito navijanje, narušavanje javnog reda i mira, ponašanje motivirano mržnjom, organizovani kriminal i nasilni ekstremizam.

Mjere: Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine treba koordinirati zajednički analitički okvir i razmjenu informacija u okviru svojih nadležnosti. Nadležna policijska tijela trebaju evidentirati i istraživati incidente koji se odnose na javni red i mir, nasilje i mržnju u okviru svojih nadležnosti. Državna agencija za istrage i zaštitu (SIPA) i nadležna tužilaštva trebaju se uključiti kada dokazi upućuju na krivična djela iz njihove nadležnosti, uključujući organizovani kriminal ili terorizam. Nogometni/Fudbalski savez Bosne i Hercegovine i klubovi trebaju se baviti licenciranjem, upravljanjem stadionima i disciplinskim mjerama. Civilno društvo i predstavnici navijača trebaju doprinositi prevenciji, nadzoru i evaluaciji, a ne provođenju zakona. Važeća Strategija Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma, koja traje do kraja 2026. godine, kao i svaki naredni okvir, treba obuhvatiti mali broj slučajeva koji dosežu pragove rizika za nasilni ekstremizam ili terorizam. Ostala ponašanja trebaju ostati u okvirima redovnog krivičnog prava, javnog reda i mira, diskriminacije, organizovanog kriminala i upravljanja stadionima.[73]

Pokazatelji: objavljivanje godišnje anonimizirane procjene; udio uporedivih incidenata koji su

73 Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina. Decision adopting the Action Plan for implementation of the Strategy of Bosnia and Herzegovina for Prevention and Fight Against Terrorism, 2021 to 2026. Official Gazette of Bosnia and Herzegovina, 71/23.

dosljedno klasificirani među nadležnim tijelima; udio upućenih predmeta koje je prihvatio nadležni organ; ponovljeni incidenti visokog rizika u kojima učestvuju ranije sankcionirani akteri; udio odluka izmijenjenih nakon preispitivanja; te dokumentirani nedostaci u dokazima ili međuinstitucionalnom upućivanju.

Ojačati upravljanje stadionima i vezu s navijačima

Cilj: spriječiti eskalaciju, unaprijediti komunikaciju i učiniti sankcije predvidljivim.

Mjere: koristiti integrirane principe sigurnosti, zaštite i usluga iz Konvencije Vijeća Evrope iz Saint Denisa kao referentni okvir za javne politike i razmotriti pristupanje Konvenciji.[74] Dosljedno provoditi i profesionalizirati postojeću obavezu imenovanja službenika za vezu s navijačima. Nogometni/Fudbalski savez Bosne i Hercegovine treba provjeravati poštuju li klubovi ovu obavezu suštinski, a ne samo formalno, uključujući dokaze o redovnim sastancima s navijačima, učešću u sastancima za procjenu rizika, komunikaciji s gostujućim navijačima, saradnji sa službenicima za sigurnost i policijom, dokumentiranim aktivnostima deeskalacije i godišnjoj obuci.[75] Uspostaviti pisana pravila za transparente, skandiranja, pirotehniku, diskriminatorno ponašanje, prodaju ulaznica i pristup; čuvati dokaze; donositi obrazložene odluke; te omogućiti njihovo preispitivanje.

Pokazatelji: broj i udio klubova koji ispunjavaju standarde obuke i rada službenika za vezu s navijačima; održani strukturirani sastanci s navijačima i sastanci za procjenu rizika; ponovljeni diskriminatorni ili nasilni incidenti na 100 uporedivih utakmica; povrede povezane s navijačkim neredima; sankcije potvrđene ili ukinute nakon preispitivanja; povjerenje navijača u mehanizme komunikacije; te pritužbe na policiju ili redare i ishodi postupanja po njima.

Unaprijediti ciljane istrage i prikupljanje dokaza

Cilj: usmjeriti provođenje zakona na osobe i mreže odgovorne za nasilje, teška krivična djela motivirana mržnjom, korupciju i organizovani kriminal.

Mjere: uspostaviti zajedničke protokole za postupanje u predmetima između policije, tužilaca i klupskih organa. Obučiti osoblje da tumači simbole u kontekstu, dokumentira digitalne i vizuelne dokaze, štiti žrtve i svjedoke, prati tokove novca povezane s kriminalom i razlikuje povezanost od dokaza o učešću. Nadzor privatne komunikacije mora se zasnivati na zakonskim ovlaštenjima, sudskom nadzoru i pravilima o zaštiti podataka.

74 Council of Europe. Convention on an Integrated Safety, Security and Service Approach at Football Matches and Other Sports Events, Saint Denis Convention. https://www.coe.int/en/web/sport/safety-security-and-service-approach-convention [pristupljeno 20. augusta 2026.]

75 UEFA. (2011). Supporter Liaison Officer Handbook. https://editorial.uefa.com/resources/01ff-0f84280a8aee-e3525baf90b0-1000/uefa_supporter_liaison_officer_handbook_2011_version.pdf [pristupljeno 20. augusta 2026.]

Pokazatelji: otvoreni predmeti; udio istraga koje napreduju do podizanja optužnice; ishodi u pogledu optuženja, odbacivanja predmeta i osuđujućih presuda; finansijske istrage koje rezultiraju oduzimanjem ili povratom imovine; dokazni nedostaci koji doprinose obustavi predmeta; korištene mjere zaštite žrtava i svjedoka; osnovane pritužbe; utvrđeni slučajevi nezakonitog nadzora ili diskriminatornog policijskog postupanja; te ponavljanje krivičnih djela među ranije sankcioniranim akterima.

Ulagati u mlade, obrazovanje i inkluzivnu navijačku kulturu

Cilj: smanjiti privlačnost nasilnih i isključujućih frakcija bez stigmatiziranja mladih navijača.

Mjere: finansirati pristupačne sportske aktivnosti, mentorstvo, historijsku pismenost, digitalnu pismenost, podršku koja uzima u obzir traumu i navijačke projekte koje vode mladi. Škole i socijalne službe trebaju koristiti uobičajene procedure zaštite zasnovane na ponašanju i potrebama, a ne etikete ranog upozorenja zasnovane na etničkoj pripadnosti, klupskoj pripadnosti, odjeći ili interesima na internetu. Podržati utakmice između zajednica kada lokalni partneri procijene da su sigurne i smislene.

Pokazatelji: učešće i zadržavanje učesnika; sigurnost i osjećaj pripadnosti prema iskazima učesnika; poznavanje prava i historijskih činjenica; nivo digitalne pismenosti; vještine nenasilnog rješavanja sukoba; korištenje dobrovoljne podrške ili upućivanja; završetak mentorstva ili programa podrške; identificirani i riješeni problemi zaštite; te nastavak učešća u zakonitim klupskim ili zajedničkim aktivnostima.

Odgovoriti na štetno djelovanje na internetu uz pravne zaštitne mehanizme

Cilj: smanjiti prijetnje, poticanje na nasilje, veličanje zločina i regrutaciju u nasilje uz zaštitu zakonitog izražavanja.

Mjere: uspostaviti specijaliziranu kontakt tačku za klubove, policiju, tužilaštva, civilno društvo i platforme. Sačuvati javno dostupni sadržaj u skladu s jasnim pravilima o dokazima; tražiti uklanjanje samo kada za to postoji osnov u standardima platforme ili zakonu; osigurati kanale za prijavu žrtvama; te objaviti smjernice o kodiranim simbolima, manipuliranim slikama i procjeni u kontekstu. Privatne kanale treba istraživati samo u konkretnim slučajevima i na osnovu zakonskih ovlaštenja.

Pokazatelji: vrijeme odgovora; udio prijava koje ispunjavaju dogovoreni dokazni standard; javni sadržaj uspješno sačuvan za potrebe istrage; mjere platformi koje ostanu na snazi nakon žalbe; sudski ishodi; korištenje podrške za žrtve; lažno pozitivne procjene; uspješne žalbe; te ponavljanje štetnog ponašanja povezanog s ranije prijavljenim nalozima ili akterima.

Jačati regionalnu saradnju, transparentnost i evaluaciju

Cilj: odgovoriti na prekogranične incidente i mreže uz istovremeno jačanje povjerenja javnosti.

Mjere: Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija trebaju razmjenjivati podatke o incidentima putem određenih kontakt tačaka, u skladu s pravilima o zaštiti podataka i relevantnim propisima. Vijeće za regionalnu saradnju, Vijeće Evrope, UEFA i relevantni programi Evropske unije mogu podržati zajedničku obuku, rad službenika za vezu s navijačima, istraživanja i evaluaciju. Civilno društvo, udruženja žrtava, klubovi i predstavnici navijača trebaju učestvovati u nadzoru.

Pokazatelji: udio država učesnica koje objavljuju uporedive godišnje podatke; prekogranična upućivanja koja rezultiraju istražnim radnjama; zajednički predmeti koji rezultiraju optuženjem ili sudskim ishodima; ponavljanje identificiranih obrazaca prekograničnih incidenata; provođenje preporuka nezavisnih evaluacija; te dokumentirane korektivne mjere.

Atlantska
inicijativa